

Original Article

The Right to Breastfeeding in the Light of the Principles of Islamic Human Rights

Ali Gholamali¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Section of Theology and Islamic Sciences, Payam Noor university, Tehran, Iran. Email: Aligholami54@gmail.com

Received: 4 Mar 2020 Accepted: 19 May 2020

Abstract

Religious beliefs are the main focus of the culture of breastfeeding among Muslims. In this regard, following the religious ideals of Islam can play a key role in shaping the potential methods that are associated with infant strengthening methods, pregnancy, neonatal treatment, as well as reducing abuse or preventing the creation of false culture. The present study will examine the basics and roots of Muslims' religious, moral and spiritual understanding (apart from minor and marginal differences between its various religions) on the issue of infant nutrition as one of the fundamental rights and in this regard specific views of Islamic law and ethics will be discussed. In this study, it will be observed that on the one hand, in Islamic societies, there is a very close relationship between infant nutrition and the belief system, and this plays an important role in promoting health education and increasing the quality and quantity of breastfeeding and on the other hand, how can an Islamic religious discourse recognize the right to breastfeeding as a fundamental right.

Keywords: Fundamental Rights; Islamic Human Rights; Breastfeeding; Children's Rights

Please cite this article as: Gholamali A. The Right to Breastfeeding in the Light of the Principles of Islamic Human Rights. *Iran J Med Law*, Special Issue on Human Rights and Citizenship Rights 2020; 101-114.

حق بر تغذیه با شیر مادر در پرتو مبانی حقوق بشر اسلامی

علی غلامعلی^۱

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور تهران، ایران. Email: Aligholami54@gmail.com

دریافت: ۱۳۹۸/۱۲/۱۴ پذیرش: ۱۳۹۹/۲/۳۰

چکیده

باورها و اعتقادات دینی، محور اصلی فرهنگ شیردهی در میان مسلمانان محسوب می‌شود. در این راستا الگوبرداری از آرمان‌های دینی اسلام می‌تواند نقش اساسی در شکل‌دادن به روش‌های بالقوه‌ای در ارتباط با شیوه‌های تقویت نوزادان، دوران بارداری، درمان نوزادان و همچنین کاهش سوءاستفاده و یا جلوگیری از ایجاد فرهنگ غلط ایفا کند. پژوهش حاضر به بررسی مبانی و ریشه‌های درک دینی، اخلاقی و معنوی مسلمانان (فارغ از اختلافات جزئی و حاشیه‌ای مذاهب مختلف آن) از مسأله تغذیه نوزادان در قامت یکی از حقوق اساسی خواهد پرداخت و در این راستا دیدگاه‌های خاص حقوق و اخلاق اسلامی را مورد بحث و بررسی قرار خواهد داد. در این پژوهش مشاهده خواهد شد که از یکسو در جوامع اسلامی رابطه بسیار نزدیکی میان مسأله تغذیه نوزادان با نظام ارزش‌های اعتقادی وجود دارد و این مسأله نقش مهمی در ارتقای آموزش بهداشت و افزایش میزان کیفیت و کمیت شیردهی ایفا می‌کند و از سوی دیگر یک گفتمان دینی اسلامی چگونه می‌تواند حق بر تغذیه با شیر مادر را در قامت یک حق اساسی مورد شناسایی قرار دهد.

واژگان کلیدی: حقوق بنیادین؛ حقوق بشر اسلامی؛ تغذیه با شیر مادر؛ حقوق کودکان

مقدمه

تغذیه با شیر مادر به دلیل آثار مفید آن نسبت به نوزاد، مادر و جامعه در طول تاریخ به عنوان یک وظیفه مقدس مادرانه مورد توجه قرار داشته است. در بسیاری از آثار تاریخی مربوط به تمدن ایران باستان در زمان زرتشت و پس از آن یونان و بین‌النهرین اشاراتی به مفهوم «دایه» شده است که با توجه به سطح فرهنگ و اخلاق در دوران باستان، این امر از سوی دانشمندان و فلاسفه اخلاق، مورد تحسین قرار گرفته است (۱). با حاکم شدن فضای انقلاب صنعتی و ورود زنان به فضای کسب و کار، به واسطه دور شدن مادران از کودکان تمایل به تغذیه کودک به صورت مستقیم بسیار کاهش یافت (۲)، البته در دوران معاصر و به طور خاص پس از دهه هفتاد میلادی، با تلاش‌هایی که سازمان‌های مردم‌نهاد داشتند، سطح آگاهی مردم نسبت به فواید تغذیه با شیر مادر افزایش یافت و در این راستا یک جریان فکری جهانی شکل گرفت (۳). جریانی که سازمان‌های مردم‌نهاد ایجاد کردند، باعث شد که تحقیقات آکادمیک نیز به سمت مسأله تغذیه با شیر مادر متمایل شود و در نتیجه تحقیقات مزبور ارزش غذایی حیاتی شیر مادر برای رشد نوزاد مشخص شد (۴).

همچنین در نتیجه تحقیقات مختلف مشخص شده است که تغذیه با شیر مادر خطر بسیاری از بیماری‌ها، از جمله سندرم مرگ ناگهانی نوزادان، بیماری‌های شکمی، دستگاه گوارش، آسم، اگرما دیابت، چاقی و حتی سرطان خون را در کودکان کاهش می‌دهد (۵). در حال حاضر شیر مادر از جنبه‌های مختلف، از جمله به صرفه‌بودن از نظر اقتصادی، پاک‌بودن از نظر پزشکی و سلامتی و نقش اساسی آن در تقویت سیستم ایمنی و رشد جسمی - روانی نوزاد دارای اهمیت به سزایی است (۶). نکته‌ای که در تحقیقات انجام‌شده بسیار جالب توجه است، این است که وضعیت اقتصادی - اجتماعی مادر هیچ‌گونه تأثیری بر کیفیت شیر او ندارد و این مسأله تأثیر بسیار زیادی بر ارتقای سطح سلامتی، بهداشت و حتی به صورت غیر مستقیم بر اقتصاد خانواده‌ها دارد (۷).

اعلامیه یونیسف در ارتباط با تغذیه نوزادان و کودکان مصوب ۲۰۰۵، تغذیه با شیر مادر را از یکسو به عنوان یک

فرآیند منحصر به فرد برای تأمین تغذیه حیاتی نوزادان و تضمین رشد کودکان که احتمال ابتلا به بیماری‌های عفونی شدید یا مرگ و میر را کاهش می‌دهد، مورد شناسایی قرار داده است و از سوی دیگر شیوه مناسب تغذیه نوزادان را اصلی‌ترین عامل برای بقای نوزاد دانسته است (۸). همچنین تغذیه با شیر مادر از جنبه‌های مختلف، از جمله ارضای روحی - عاطفی مادران به بهبود سلامتی آن‌ها، کاهش خطر ابتلا به سرطان سینه، افزایش مدت زمان میان بارداری‌ها، کمک شایانی می‌کند. در همین راستا، سازمان بهداشت جهانی توصیه کرده است که نوزادان باید از بدو تولد تا مدت حداقل شش ماه از شیر مادر تغذیه کنند (۹). مطابق تحقیقات انجام شده، تغذیه کودک صرفاً با شیر مادر در شش ماهه اول زندگی، می‌تواند در کشورهای در حال توسعه، موجب کاهش سیزده درصدی مرگ و میر کودکان زیر پنج سال شود. همچنین تغذیه به موقع و مناسب تا زمان دو سالگی می‌تواند ۱۹٪ از آمار میزان مرگ و میر کودکان زیر پنج سال را کاهش دهد (۱۰). در پژوهش حاضر ابتدا روش‌های شیردهی در برخی مناطق مسلمان‌نشین و سپس تأثیر سنت‌های اسلامی در ارتباط با شیردهی را بر آموزش بهداشت و سلامتی مورد بررسی قرار می‌دهیم. پس از آن به بررسی فلسفه اسلام و رویکرد حقوقی و اخلاقی آن برای تقویت و تداوم فرهنگ شیردهی می‌پردازیم. در گام پایانی نیز نیاز متخصصان بهداشت به مذهب مسلمانان و آموزه‌های دینی و اخلاقی آن‌ها در طراحی و اجرای شیوه‌ها و رفتارهای صحیح برای بهبود فرهنگ تغذیه با شیر مادر را مورد توجه قرار خواهیم داد.

نگاهی کلی به وضعیت تغذیه با شیر مادر در کشورهای اسلامی

در منطقه جنوب شرقی آسیا، تقریباً ۴۹٪ از مادران، نوزادان خود را تا چهار ماهگی به صورت انحصاری با شیر خود تغذیه می‌کنند، البته باید توجه داشت که علی‌رغم این آمار، نمی‌توانیم چنین استدلال کنیم که در این منطقه، تغذیه با شیر مادر یک روش معمول و عمومی است، زیرا بسیاری از مادران در کنار شیر خود، از مکمل‌های غذایی نیز استفاده

می‌کنند (۱۱). پژوهشی که در سنگاپور انجام شده است، نشان می‌دهد که میان مذهب مادران و مدت زمان شیردهی آن‌ها رابطه وجود دارد. مطابق با یافته‌های این پژوهش مادران مسلمان و مادران مسیحی در یک بازه زمانی دو ماهه، نزدیک به هفت برابر بیشتر از مادران بودایی و تائوئیست به نوزادان خود شیر می‌دهند. همچنین بررسی این آمار در ارتباط با مادران پیرو مذهب مالایی و مادران چینی که از نظر مذهبی نزدیک به مادران بودایی و تائوئیست هستند، نشان می‌دهد که در کنار عامل مذهبی، عامل فرهنگی نیز تأثیر بسیار زیادی در مسأله تغذیه نوزادان دارد، زیرا آمار مادران چینی و مادران پیرو مذهب مالایی بسیار بیشتر از آمار مادران بودایی و تائوئیست است (۱۲).

گزارش‌های یونیسف (UNICEF) در قاره آفریقا نشان داده است که علی‌رغم این‌که دین اسلام و مسیحیت، دین غالب مردم محسوب می‌شود، اما روش‌های سنتی فرهنگ قبیله‌ای آفریقا بر مسأله شیردهی نوزادان حاکم است. البته نباید از نظر دور داشت که شرایط اقتصادی وخیم و قحطی‌های پی در پی باعث شده است که نرخ شیردهی نوزادان در آفریقا تبدیل به پایین‌ترین سطح در جهان شود. مطابق تحقیقات انجام‌شده، تنها ۲۰٪ از نوزادان تا سن شش ماهگی به صورت انحصاری از شیر مادر تغذیه می‌کنند و این آمار در برخی کشورها مانند چاد و ساحل عاج به ترتیب نزدیک به ۲/۴ درصد می‌باشد. همین مسأله باعث شد که کمک‌های سازمان ملل متحد، بر مسأله آموزش و بهبود سلامت مادران متمرکز شود (۱۳).

تحقیقاتی که در ارتباط با کشورهای شبه‌قاره هند انجام شده است، نتایج جالبی را نشان می‌دهد. مطابق با این پژوهش‌ها، در کشور بنگلادش به عنوان یک کشور مسلمان، میزان شیردهی نوزادان توسط مادران بسیار کاهش پیدا کرده است، اما نکته جالب توجه این است که به تناسب این مسأله، آمارها نشان از افزایش سطح تحصیلات عالی مادران و بهبود اوضاع اقتصادی - اجتماعی دارد. در بنگلادش از یکسو میانگین مدت زمان شیردادن در حدود ۳۰ ماه است، اما از سوی دیگر نزدیک به ۷۰٪ مادران، قبل از شش ماهگی در

کنار شیر خود، از مکمل‌های تغذیه‌ای نیز استفاده می‌کنند. مطابق آمارها استفاده زودهنگام از مکمل در این کشور به دلایل مختلفی از جمله کم‌بودن حجم شیر، بیماری و کمبود وزن نوزادان می‌باشد. مع‌الوصف آمارها نشان می‌دهد که در میان کشورهای شبه‌قاره هند، بنگلادش دارای بیشترین آمار برای مدت زمان شیردهی است (۱۴).

تحقیقات نشان می‌دهد که در کشور پاکستان تقریباً ۵۴٪ از مادران به صورت انحصاری نوزادان خود را با شیر مادر تغذیه می‌کنند. در پاکستان باورهای سنتی و فرهنگی تأثیر بسیار زیادی بر مسأله شیردهی نوزادان دارد. در پاکستان یک باور غلط وجود دارد و آن این‌که بهتر است نوزاد از اولین شیر مادر استفاده نکند؛ این باور غلط تأثیر بسیار زیادی در افزایش مرگ و میر نوزادان در این منطقه داشته است (۱۵).

تحقیقاتی نیز در منطقه خاورمیانه انجام شده است. این تحقیقات نشان می‌دهد که استفاده از مایعاتی مانند آب، آبمیوه و سایر نوشیدنی‌های گیاهی در فرهنگ مردم خاورمیانه مرسوم است. برای مثال در اردن نزدیک به ۶۰٪ از مادران، در شش ماهه اول، فرآیند تغذیه را با مایعات دیگری مانند آب قند تکمیل می‌کنند (۱۶). همچنین در امارات متحده عربی نزدیک به ۴۳٪ از مادران به صورت انحصاری نوزادان خود را با شیر مادر تغذیه می‌کنند (۱۷). پژوهش دیگری که در منطقه اقلیم کردستان انجام شده است، نشان می‌دهد که نرخ آمار تغذیه با شیر مادر نزدیک به ۹۰٪ است و در این میان نیز نزدیک به ۶۳٪ از مادران، تا سن شش سالگی به کودکان خود شیر می‌دهند. که این آمار قابل مقایسه با هیچ منطقه دیگری نیست (۱۸).

مبانی نظری تغذیه با شیر مادر در اسلام

برای یافتن درک صحیحی از مسأله تغذیه با شیر مادر در اسلام و به طریق اولی فهم جوامع و مردم مسلمان از مسأله مزبور، باید مفاهیم، ماهیت و فضائل تغذیه با شیر مادر را در پرتو منابع اصیل اسلام مورد بحث و بررسی قرار داد. در این راستا باید فلسفه اسلام در ارتباط با تغذیه با شیر مادر، ماهیت اخلاقی و معنوی این عمل و اقدامات حقوقی که اسلام برای

تقویت و ترویج تغذیه با شیر مادر تعیین کرده است، مورد توجه و تحلیل قرار گیرند. اولین منبعی که در مطالعات اسلامی همیشه مورد توجه قرار می‌گیرد، قرآن کریم است. قرآن کریم در برخی آیات، مسأله پرستاری نوزاد و تغذیه نوزاد با شیر مادر را مورد اشاره قرار داده است. برخی از اشارات قرآن کریم به این مسأله بدین شرح است:

- سوره بقره آیه ۲۳۳: مادران بایستی دو سال کامل فرزندان خود را شیر دهند، البته آن کسی که خواهد فرزند را شیر تمام دهد و به عهده صاحب فرزند است (یعنی پدر) که خوراک و لباس مادر را به حد متعارف بدهد، هیچ کس را تکلیف جز به اندازه طاقت نکنند، نه مادر باید در نگهداری فرزند به زحمت و زیان افتد و نه پدر بیش از حد متعارف برای کودک متضرر شود و اگر کودک را پدر نبود، وارث باید در نگهداری او به حد متعارف قیام کند و اگر پدر و مادر به رضایت و مصلحت دید یکدیگر بخواهند فرزند را از شیر بگیرند، هر دو را رواست و اگر خواهید که برای فرزندان دایه بگیرید، آن هم روا باشد در صورتی که دایه را حقوقی به متعارف بدهید و از خدا پروا کنید و بدانید که خداوند به کردار شما بیناست.

- سوره طلاق آیه ۶: (زنانی که طلاق رجعی دهید تا در عده‌اند) آن‌ها را در همان منزل خویش که میسر شماست بنشانید و به ایشان (در نفقه و سکنی) آزار و زیان نرسانید تا آنان را در مضیقه و رنج درافکنید (که به ناچار از حق خود بگذرند) و به زنان مطلقه اگر حامله باشند تا وقت وضع حمل نفقه دهید، آنگاه اگر فرزند شما را شیر دهند، اجرتشان را بپردازید و (در کار فرزند) میان خود به نیکی مشورت و سازش کنید و اگر با هم سختگیری کنید (مادر صرف نظر کند تا) زن دیگری او را شیر دهد.

با دقت در آیات فوق درمی‌یابیم که از منظر قرآن کریم، دوره تغذیه با شیر مادر به عنوان یک حق اساسی برای نوزادان و اطفال تازه متولدشده، یک دوره دو ساله می‌باشد. برخی از مفسران معتقدند که آیه ۲۳۳ سوره بقره، در واقع صراحتاً تأییدی بر حق طفل برای تغذیه از شیر مادر می‌باشد، در نتیجه در نظام حقوقی اسلام، با توجه به این که حق مزبور جزء

معدود حقوقی می‌باشد که مورد تصریح قرآن کریم قرار گرفته است، حق بر تغذیه با شیر مادر جزء حقوق بنیادین و اساسی طفل محسوب می‌شود (۱۹). همچنین به عقیده برخی مفسرین در این آیه، قرآن کریم از واژه «کامل» استفاده می‌کند، در نتیجه نمی‌توان از عبارت‌پردازی این آیه شریفه، چنین برداشت کرد که مدت زمان مزبور می‌تواند کم‌تر از یک سال باشد. به تعبیری با توجه به صفت «کامل» که برای «سال» بیان شده است، حداقل مدت شیردهی کم‌تر از یک سال نیست و مقصود از یک سال، ۱۲ ماه کامل است (۲۰)، البته برخی دیگر از مفسران نیز، آیه شریفه را به عنوان یک توصیه برای مادران جهت تکمیل مدت ۲ سال برای تغذیه نوزاد با شیر مادر، قلمداد می‌کنند (۲۱). مع‌الوصف با در نظر گرفتن نظرات مختلف مفسرین در ارتباط با آیه ۲۳۳ به نظر می‌رسد نمی‌توانیم دوره ۲ ساله شیردهی را به عنوان یک قاعده امری محسوب کنیم، بلکه این دوره در واقع یک توصیه اخلاقی مؤکد به مادران است، در نتیجه بنا به تشخیص مادر می‌توان مدت مزبور را کم‌تر از ۲ سال در نظر گرفت (۲۲). نباید از نظر دور داشت که هم در قرآن کریم و هم در احادیث، تغذیه انحصاری نوزاد با شیر مادر به واسطه دسترسی طبیعی، بهینه و همچنین مقرون به صرفه بودن، نه صرفاً به عنوان یک حق، بلکه به عنوان یک حق بنیادین مورد شناسایی قرار گرفته است (۲۳). لازم به ذکر است که در رویه خلفای راشدین نیز، این حق بنیادین در بدو تولد برای نوزاد، مورد شناسایی و تصریح قرار گرفته است (۲۴).

در فضای حقوق اسلام، سنت‌های اسلامی (اعم از این که به صورت مستقیم مربوط به قرآن کریم یا در راستای تفسیر قرآن و مربوط به آرا و نظرات فقهای اسلام و یا مربوط به علمای اخلاق اسلامی باشند) از جنبه معنوی، ارزش فراوانی برای تغذیه با شیر مادر قائل هستند (۲۵). از آنجا که قواعد و هنجارهای دین اسلام برای تنظیم روابط انسان‌ها تنظیم شده است و یکی از جنبه‌های مهم روابط انسان، رابطه با فرزند خود می‌باشد، فقهای اسلام بدون استثنا، مسأله تغذیه نوزاد را ذیل باب نکاح و تبعات آن و همچنین باب ولایت و نیز محرمیت در اثر شیردهی که در منابع فقهی تحت عنوان رضا شناخته

می‌شود، مورد توجه قرار داده‌اند (۲۶)، در نتیجه در جوامع اسلامی با توجه به وجود احکام و هنجارهای دینی و به تبع آن تکالیف مذهبی برای مسأله تغذیه با شیر مادر، قسمت قابل توجهی از رفتارهای مسلمانان در جهت انطباق با احکام و تکالیف شرعی حرکت کرده است. ناگفته پیداست که با گذشت زمان و تکرار رفتارهای مزبور، احکام و تکالیف اسلامی در واقع نقش بسیار مهمی در بُعد فرهنگ‌سازی نیز ایفا نموده‌اند (۲۷).

در میان آثار فقهای اسلام، «کتاب الرضاء» اثر ابوالحسن ماوردی، به عنوان یکی از منابع اصیل و مبنایی در ارتباط با تغذیه کودک با شیر مادر، محسوب می‌شود (۲۸)، البته در زمان معاصر نیز مسأله رضا و جنبه‌های نوین آن، مورد توجه بسیاری از فقها و اساتید مدارس و حوزه‌های علمیه قرار دارد. یکی از نویسندگان با بررسی آیات مختلف قرآن کریم، شصت و شش حق را برای کودکان برشمرده است (که از حیث مصداق بیشتر از مصادیق حقوق کودک در اعلامیه حقوق کودک سازمان ملل متحد است)، یکی از آن‌ها حق بر تغذیه با شیر مادر می‌باشد (۲۹). در میان نظرات فقها و نویسندگان حقوق اسلامی، دیدگاه وهبه زحیلی (Wahbah al-Zuhayli) جالب توجه است. از نظر وهبه زحیلی، حق بر تغذیه با شیر مادر نه به عنوان یک حق معمول، بلکه به عنوان یک حق بنیادین و اساسی برای کودک محسوب می‌شود (۳۰). از منظر حقوق اسلام تغذیه نوزاد با شیر مادر تا زمانی که کودک در مرحله شیرخوارگی قرار دارد، یک تکلیف الهی برای زنان محسوب می‌شود (۳۱). در تعالیم اسلام و آثار نویسندگان مسلمان، حق بر سلامت جسمی و عاطفی کودک در کنار حق بر تغذیه با شیر مادر و همچنین از شیرگرفتن کودک به صورت هم‌زمان مورد تأکید قرار گرفته است. به تعبیری به موازات اجرای حق تغذیه با شیر مادر و از شیرگرفتن، مادر باید به نحوی عمل کند که حق سلامت جسمی و عاطفی طفل نیز رعایت شود (۳۲). در چارچوب حقوق اسلام، حق بر تغذیه با شیر مادر مقدم بر تمام تعهدات والدین نسبت به کودک می‌باشد (۳۳).

احادیث و روایات زیادی از پیامبر اسلام (ص) وجود دارد که به وضوح نشان می‌دهد، اسلام تأکید اخلاقی و معنوی زیادی بر تغذیه نوزاد با شیر مادر دارد. در احادیث معتبر، اجر معنوی شیردهی به کودک برابر با آزادکردن برده است که در دین اسلام این عمل یکی از عوامل اصلی آمرزش گناهان، جلای روح و پاداش اخروی می‌باشد. در ادامه اشاره‌ای به برخی از احادیث مزبور خواهیم داشت.

پیامبر اسلام (ص) در ارتباط با جایگاه زنان در دوران شیردهی فرمودند: زنان، از زمان بارداری تا زایمان و پایان شیردهی به کودک، مانند کسی هستند که از مرزهای راه خدا حفاظت می‌کنند. همچنین در روایتی دیگر می‌فرمایند: به هنگام زایمان و شیرخوردن کودک، در هر لحظه از شیردادن کودک فضیلتی برای مادر و کودک وجود دارد؛ اگر شیردادن کودک موجب شود که مادر تمام شب را بیدار باشد، پاداشی که خداوند برای او در نظر گرفته است، برابر با پاداش آزاد کردن هفتاد برده در راه خدا می‌باشد (۳۴). در تعالیم اسلام، «جهاد در راه خدا» و «آزادکردن برده» دو عمل بسیار ارزشمند و بزرگ محسوب می‌شوند؛ نکته جالب توجه این است که در احادیث و روایاتی که مورد اشاره قرار گرفت، پاداش شیردادن به کودک برابر و هم‌سنگ جهاد در راه خدا و آزادکردن برده اعلام شده است. این جایگاه رفیع و خاص شیردهی به کودک صرفاً خاص فضای احکام و دستورات اخلاقی نیست، بلکه فرآیند شیردهی در احکام نظام حقوقی اسلام نیز دارای آثار بسیار مهمی از جمله مسأله حریمیت و ممنوعیت ازدواج با محارم می‌باشد (۳۵). در حقوق اسلام، چنانچه دختر و پسری که با یکدیگر هیچ رابطه نسبی ندارند، با وجود شرایطی خاص، چنانچه از یک مادر شیر بخورند، این دو نسبت به یکدیگر محرم هستند و نکاح میان آن‌ها باطل و حرام است. به تعبیری فرآیند شیردادن یکی از اسباب حریمیت و ایجاد رابطه معتبر می‌باشد.

به نظر می‌رسد، یکی از دلایل توجه خاص به مسأله تغذیه کودک با شیر مادر و وجود روایات و مبانی قوی برای آن در اسلام، وضعیت خاص پیامبر اسلام (ص) در دوران نوزادی و کودکی و داشتن دایه برای مراقبت از وی می‌باشد. به بیان

ساده‌تر یکی از مسائلی که در ابتدای دوران حیات پیامبر (ص) موضوعیت پیدا کرده است، مسأله شیردهی و تغذیه کودک با شیر مادر است.

نکته جالب توجه دیگر این است که در تعالیم اسلام، انجام عبادات و سایر مناسک مذهبی نباید به گونه‌ای باشد که بهزیستی و حق تغذیه کودک با شیر مادر را با مشکل یا چالشی مواجه کند. برای مثال زنانی که فرزند شیرخوار دارند، در صورتی که روزه‌گرفتن برای سلامتی آن‌ها یا کودکشان ضرر داشته باشد، از انجام این واجب شرعی معاف هستند (۳۶). در چارچوب نظام حقوقی اسلام، مسؤولیت تضمین شرایط لازم برای تغذیه با شیر مادر (چه در حالتی که زن و شوهر در نکاح با یکدیگر باشند و چه در حالتی که طلاق گرفته باشند) به عهده پدر می‌باشد، البته این وضعیت دارای یک استثنا می‌باشد و آن این‌که وضعیت اضطراری شدید یا نیاز شدید ایجاد شود. برای مثال مرد، نتواند زن دیگری را برای شیردادن به طفل پیدا کند. در این موارد نیز حق تغذیه با شیر مادر ساقط نمی‌شود، بلکه مادر در قبال دریافت اجرت، مکلف به شیردادن به طفل می‌باشد، حال چنانچه مادر اساساً توانایی شیردادن به طفل را نداشته باشد، باز هم تکلیف تغذیه با شیر مادر ساقط نمی‌شود، بلکه از ذمه مادر به ذمه پدر منتقل می‌شود و پدر باید دایه‌ای برای طفل پیدا کند (۳۷). همچنین در صورتی که پدر به نحوی فقیر باشد که امکان انجام وظایف و تعهدات مالی را نداشته باشد، در این صورت مسؤولیت وی در ارتباط با کودک به مادر بازمی‌گردد و اگر مادر نیز مانند پدر، فقیر باشد، این تکلیف در مقصد نهایی بر عهده حکومت اسلامی قرار می‌گیرد (۳۸). حق طفل برای تغذیه با شیر مادر نه تنها با فقیرشدن و اعسار پدر و مادر ساقط نمی‌شود، بلکه حتی چنانچه پدر و مادر فوت کنند، وراثت آن‌ها باید به اجرای حق طفل مبنی بر تغذیه با شیر مادر بپردازند (۳۹). به بیان ساده‌تر با توجه به این‌که حسب مورد، مادر طبیعی و یا دایه باید وظیفه شیردادن را انجام دهد، در نتیجه، حق بر تغذیه با شیر مادر برای طفل در هیچ حالتی معلق یا ساقط نمی‌شود، بلکه صرفاً وضعیت والدین ممکن است متغیر باشد. پس به نظر می‌رسد یکی از اوصاف خاص

حق تغذیه با شیر مادر برای طفل، «غیر قابل تعلیق بودن» آن است.

در چارچوب حقوق اسلام، به دلیل رعایت ویژگی پویایی و انطباق با شرایط جدید، در ارتباط با مدت زمان دوره شیردهی، سخت‌گیری بیش از اندازه نشده است. بنابراین بنا به نص آیات و روایاتی که به آن‌ها اشاره کردیم، والدین می‌توانند قبل از اتمام دوره دوساله، فرآیند شیردادن را (بنا به دلایل مختلف) متوقف کنند، البته این حق والدین به صورت مطلق نیست. به تعبیری این حق در صورتی قابل اعمال است که اولاً مشورت و توافق میان والدین حاصل شده باشد؛ ثانیاً منافع کودک در معرض خطر قرار نگیرد. در این راستا باید دقت داشت که چنانچه مادر طبیعی کودک، توانایی شیردادن یا امکان شیردادن به طفل را ندارد، والدین باید با توافق یک دایه برای طفل انتخاب کنند، مع الوصف چنانچه به واسطه اختلاف میان والدین امکان انتخاب دایه نباشد، در اینجا حاکم با رعایت غبطه طفل، به صورت یک‌طرفه اقدام به انتخاب دایه خواهد کرد، زیرا منافع و مصلحت طفل نباید در هیچ شرایطی در معرض خطر قرار گیرد (۴۰). با این اوصاف، ویژگی «غیر قابل تعلیق بودن حق بر تغذیه با شیر مادر» بیش از پیش آشکار می‌شود.

نکته دیگری که حائز اهمیت است، این‌که با توجه به آثار وضعیت طلاق از جنبه‌های مختلف، به ویژه تداوم شیرهی، بر شرایط بهزیستی کودک، از نظر حقوق اسلامی، مادران شیرده با توجه به مسؤولیت‌های سنگینی که در راستای تربیت و نگهداری از کودک به عهده دارند، علاوه بر نفقه خود، حق دریافت کمک‌ها و حمایت‌های مالی مخصوص فرآیند شیردهی را نیز دارند. در همین راستا باید دقت داشت که چنانچه مادر بدون دریافت اجرت و حمایت مالی راضی به شیردادن به بچه باشد، اصولاً پدر حق انتخاب دایه برای بچه را ندارد. به بیان ساده‌تر در این فرض، تغذیه کودک از مادر طبیعی خود، بر همه چیز اولویت دارد (۴۱). پیش‌بینی این فرآیند در نظام حقوقی اسلام به این دلیل است که تضمین وصف «غیر قابل تعلیق بودن حق بر تغذیه با شیر مادر» به بهترین شکل فراهم شود.

در اینجا لازم است در ارتباط با وصف «غیر قابل تخطی بودن» اشاره کنیم که، حقوق بشر از حیث ماهیت به دو دسته تقسیم می‌شوند: ۱- حقوق بنیادین؛ ۲- حقوق غیر بنیادین. مقصود از حقوق بنیادین، حقوقی هستند که در هیچ شرایطی و با هیچ عذری (مانند توسل به علل و عوامل رافع یا موجهه مسؤولیت) عدول از آن‌ها امکان‌پذیر نیست، اما مقصود از حقوق غیر بنیادین، حقوقی هستند که در شرایط خاص مانند قوه قاهره، اضطرار، دفاع مشروع، اقدام متقابل و... قابلیت تعلیق و عدول را دارند (۴۲). مصادیق حقوق بنیادین بشر یا همان «حقوق غیر قابل تخطی در تمام شرایط (اعم از زمان صلح و جنگ)» در میثاق حقوق مدنی و سیاسی بیان شده‌اند. مطابق مفاد ماده ۴ میثاق مزبور، برخی حقوق در کلیه شرایط به عنوان «حقوق غیر قابل تخطی» تلقی شده‌اند یا به عبارت ساده‌تر عدم اجرای این حقوق از جانب دولت‌ها تحت هیچ شرایطی پذیرفته نیست. این حقوق غیر قابل تخطی عبارتند از: ۱- ممنوعیت کلیه اشکال تبعیض‌نژادی اعم از تبعیض بر اساس نژاد، رنگ، جنس، زبان، اصل و منشأ مذهبی یا اجتماعی؛ ۲- حق حیات که از حقوق ذاتی انسان است. این حق باید به موجب قانون رعایت شود. هیچ فردی را نمی‌توان خودسرانه و بدون مجوز از زندگی محروم کرد؛ ۳- ممنوعیت آزار و شکنجه یا رفتارهای ظالمانه (از جمله تحت آزمایش‌های پزشکی یا علمی قرارداد)؛ ۴- ممنوعیت بردگی و خرید و فروش برده؛ ۵- ممنوعیت حبس افراد به علت عدم توانایی اجرای تعهد قراردادی؛ ۶- عطف به ماسبق‌نشدن قوانین جزایی؛ ۷- تعهد به شناسایی شخصیت افراد انسانی؛ ۸- حق آزادی فکر، وجدان و مذهب.

باید دقت داشت که حقوق بنیادین بشر در ادبیات حقوق بین‌الملل به عنوان یکی از مصادیق قواعد آمره محسوب می‌شوند. مقصود از قواعد آمره، قواعدی است که از جانب جامعه بین‌المللی دولت‌ها در کل به عنوان یک قاعده غیر قابل تخطی مورد شناسایی قرار گرفته است (۴۳). با توجه به آنچه بیان شد، به نظر می‌رسد که در فضای حقوق بشر بین‌المللی ظرفیت و مبنایی برای تلقی حق تغذیه با شیر مادر، به عنوان یکی از مصادیق حقوق بنیادین بشری وجود ندارد.

مع‌الوصف فارغ از این‌که حق بر تغذیه با شیر مادر در فضای حقوق بشر بین‌المللی یک حق غیر بنیادین محسوب می‌شود، در تعالیم اسلام به والدین در ارتباط با این‌که طفل خود را بهانه‌ای برای سوءاستفاده یا هر نوع صدمه به طرف مقابل قرار دهند، هشدار داده شده است. در این راستا قرآن کریم ذیل آیه ۲۳۳ سوره بقره می‌فرماید: «نه مادر باید در نگهداری فرزند به زحمت و زیان افتد و نه پدر بیش از حد متعارف برای کودک متضرر شود.» بر اساس این آیه و دستورات اخلاقی مرتبط با آن، از یکسو پدر نباید از عواطف مادر نسبت به طفل در جهت عدم پرداخت اجرت، سوءاستفاده کند و از سوی دیگر نیز مادر نیز نباید از عواطف پدر نسبت به طفل در جهت تحمیل شرایط مالی سخت سوءاستفاده کند (۴۴).

به سوی یک رویکرد جامع اسلامی در تغذیه با شیر مادر

برای ترویج تغذیه انحصاری کودک با شیر مادر لازم است که آموزش‌های بهداشتی و پزشکی با تعالیم مذهبی و معنوی تلفیق شوند. تحقیقات زیادی از جنبه‌های مختلف، ارتباط میان پایبندی به تعالیم دینی از یکسو و نوع نگرش مادران به تغذیه با شیر مادر و مدت زمان آن از سوی دیگر، را به اثبات رسانده است (۴۵). پژوهش‌ها نشان داده است که برای تهیه و تنظیم برنامه‌ریزی‌های مربوط به مسائل بهداشتی و سلامت، داشتن درک صحیحی از خانواده، باورهای جامعه، نگرش‌ها و عملکردهای مربوط به تغذیه نوزاد در شش ماهه اول زندگی، متغیر بسیار مهمی در کیفیت و کمیت نتایج محسوب می‌شود (۴۶). در همین راستا، مذهب، نوع نگرش به تغذیه با شیر مادر و اطلاعات به دست‌آمده از جانب متخصصان بهداشت، سه عامل مهم در شکل‌گیری عملکرد مادران برای تغذیه کودک با شیر مادر می‌باشد (۴۷). علاوه بر این، در برخی پژوهش‌ها مشخص شده است که وابستگی مذهبی بیشتر و حضور در اجتماعات مذهبی در جوامع اسلامی، باعث افزایش ۴۹ درصدی نرخ شیردهی شده است. در بیشتر مذاهب و ادیان غیر اسلامی عمدتاً گرایش به شیردهی تا شش ماهگی است،

اما در اسلام این گرایش بیش از شش ماه و تا دو سال است (۴۸).

دین در شکل‌گیری روابط والدین و رویکرد خانواده به تغذیه با شیر مادر و جلوگیری کردن از این‌که مادران به طور کلی تغذیه با شیر خود را کنار بگذارند و همچنین در شکل‌گیری نگرش‌های مثبت به تغذیه انحصاری با شیر مادر، نقش اساسی را ایفا می‌کند. برخی پژوهشگران اعلام داشته‌اند که اگر در کشورها و جوامع اسلامی بر اهمیت دین و تعلیم آن تأکید شود، به واسطه تأثیر بسیار زیاد الزام معنوی در شکل‌گیری الگوهای رفتاری، شیوه‌های تغذیه با شیر مادر ارتقا پیدا خواهد کرد (۴۹). در همین راستا، در نتایج پژوهشی که جامعه آماری آن مهاجران افغانستانی مقیم استرالیا بودند، نشان داده شد که پیوند عمیقی میان وضعیت «مادر خوب بودن» و «قائل‌بودن به حق بر تغذیه با شیر مادر برای طفل» وجود دارد (۵۰). پژوهش دیگری که در کردستان انجام شد، نشان داد: این‌که مادران چگونه نوزاد خود را تغذیه می‌کنند مهم نیست، بلکه درک چرایی تغذیه با شیر مادر و این‌که چه چیزی مادران را برای انجام این عمل تحت تأثیر قرار داده است، اهمیت دارد. به تعبیری زمانی که یک مادر چرایی تغذیه از طریق شیردهی را درک می‌کند و نسبت به آن احساس الزام معنوی می‌کند، تلاش بسیار بیشتری در جهت انجام این عمل از خود نشان می‌دهد. در نتیجه همین نگرش است که آمار تغذیه با شیر مادر از هر نظر در منطقه کردستان (همانطور که پیش‌تر مشاهده شد) قابل مقایسه با هیچ منطقه دیگری نیست (۵۱). به نظر می‌رسد با توجه به این‌که تغذیه با شیر مادر در اسلام مبنای مذهبی بسیار مهمی دارد، درک و احترام بیشتر به عقاید مسلمانان در ارتباط با تغذیه نوزادان، پتانسیل کمک به جامعه پزشکی برای ایجاد الگوی رفتاری تغذیه انحصاری با شیر مادر در بدو تولد را دارد. علی‌رغم وجود این پتانسیل قوی، در بسیاری از کشورها از جمله ایالات متحده آمریکا، تعداد بسیار کمی از پزشکان و متخصصان بهداشت، در ارتباط با «اصول تغذیه با شیر مادر و مراقبت از کودک در اسلام»، مطالعات و آموزش‌های آکادمیک داشته‌اند (۵۲).

مع‌الوصف بهبود شیوه‌های تغذیه انحصاری با شیر مادر با چالش‌های اساسی از جمله کمبود سیستم‌های پشتیبانی مادران در خانه یا محل کار و همچنین درک ناچیز از نقش شیردهی در بهبود سلامت کلی کودک، مواجهه است (۵۳). در نتیجه باید دقت داشت که صرف تأکید بر تعلیم دینی و ایجاد انگیزه‌ها و الزام معنوی بدون داشتن امکانات و زیرساخت‌های حداقلی نمی‌تواند الزاماً منتهی به بهبود و ارتقای وضعیت تغذیه با شیر مادر شود، بلکه این امر مستلزم مسائل دیگری نیز است، از جمله آموزش بهداشت، ایجاد آگاهی مؤثر راجع به شیردهی و تبلیغات رسانه‌ای که نه فقط نسبت به اعتقادات دینی و فرهنگی جوامع بومی حساسیت ایجاد کند، بلکه منعکس‌کننده طرز فکر معنوی و اخلاقی مادران شیرده نیز باشد (۵۴). اولین امری که در فرآیند تغذیه با شیر مادر باید مد نظر قرار گیرد، آموزش و آماده‌سازی مادر در دوران بارداری، زایمان و بعد از زایمان است (۵۵). این امر باعث می‌شود که فرآیند تغذیه فوری و انحصاری با شیر مادر بعد از تولد از جانب مادر با مشکل مواجه نشود. باتوجه به اهمیت همین مسأله «تغذیه فوری با شیر مادر پس از زایمان»، سازمان بهداشت جهانی یک بسته اقدامات ضروری مراقبت نوزادان تازه متولدشده (Early Essential Newborn Care) را تهیه کرد که در آن، شروع شیردهی پس از زایمان یکی از مؤلفه‌های مهم آن محسوب می‌شود (۵۶). تحقیقات انجام‌شده نشان می‌دهد که آرامش مادر در هنگام شیردادن با آرامش کودک رابطه بسیار نزدیکی دارد. در همین راستا، سنت‌های فرهنگی مسلمانان شامل ادعیه و اذکار مختلفی است که برای مادر ایجاد احساس امنیت و آرامش می‌کند و مادر نیز این احساس را نه فقط به کودک، بلکه به همه اعضای خانواده منتقل می‌کند (۵۷).

به نظر می‌رسد که به منظور شکل‌گیری یک رویکرد فراگیر در مورد تغذیه با شیر مادر، در فرآیند آموزش بهداشت از یکسو باید در جهت حذف محدودیت‌ها و تأثیراتی که در اثر عقاید و رفتارهای غلط اجتماعی ایجاد شده است، گام برداشت و از سوی دیگر، باید در طراحی و اجرای برنامه آموزشی بهداشت از تمام ظرفیت‌های رسانه‌ای و تبلیغاتی جهت

اطلاع‌رسانی به تمام اقشار جامعه استفاده کرد. از نظر یونیسف، موانعی که مادران در فرآیند شیردهی در محل کار و یا به طور کلی در اجتماع با آن مواجه هستند باید در چارچوب سیاستگذاری کلان بهداشتی و توسعه‌ای کشورها در نظر گرفته شود و در جهت رفع آن‌ها برنامه‌ریزی کرد. مهم‌تر از همه این‌که کارکنان و نیروهای بخش بهداشت و درمان باید در تمام سطوح برای اجرای این سیاست‌ها کارگاه‌ها و دوره‌های آموزشی کافی را طی کنند (۵۸). نکته جالب اینجاست که اساساً دین اسلام از حیث ابزارهای تبلیغاتی دارای شبکه‌ای گسترده‌ای از مساجد و اوقاف می‌باشد که بدون در نظر گرفتن مسائل مالی و تجاری، زیرساخت تبلیغاتی لازم را فراهم می‌کند. مادران مسلمان نیز باید این آگاهی را کسب کنند که تغذیه نوزاد با شیر مادر یک وظیفه شرعی می‌باشد که از جانب منابع علمی و دینی مورد حمایت و تشویق قرار گرفته است (۵۹).

با توجه به نقش بسیار مهم فرهنگ و الگوهای رفتاری آن، در مسأله شیردهی باید شیوه‌های تغذیه نوزادان با توجه خاص به باورها و سنت‌های غلط و تلاش در جهت رفع آن‌ها مورد توجه سیستم آموزشی بهداشت قرار گیرد. یکی از مسائلی که در این زمینه بسیار مهم است، مسأله نیاز به حفظ حریم خصوصی برای مادران شیردهی می‌باشد که شاغل هستند (۶۰). مادران مسلمان به واسطه وجود دستورات دینی و اخلاقی مربوط به حجاب، برای شیردادن به کودک عمدتاً نیاز به حریم خصوصی امن دارند. مواردی از قبیل اجازه ترک محل کار برای انجام وظایف مادری، وجود انعطاف‌پذیری در برنامه‌های کاری، معافیت‌های ساعتی روزانه برای شیردهی و مواردی از این قبیل می‌تواند در بلندمدت به نفع مادر، کودک و حتی کارفرما باشد، زیرا مادران در صورت داشتن چنین فضایی در برنامه روزانه خود، در حین انجام وظایف، دغدغه کم‌تری نسبت به وضعیت کودک خود دارند و در نتیجه دقت بیشتری نسبت به انجام وظایف خواهند داشت. نکته قابل توجه این است که در تعلیم اسلام نیز برای مادران در جهت انجام وظایف مادرانه، چه در فضای روابط خانوادگی و چه در فضای کاری، در راستای اصل عدالت، معافیت‌هایی در نظر

گرفته شده است که دولت‌ها می‌توانند در طراحی قوانین و مقررات کار و همچنین در فضای حقوق خانواده از تعلیم مزبور الگوبرداری کنند (۶۱). در این میان نباید از نقش آموزش در دوران نوجوانی و سنین بلوغ غافل شد. در فضای تربیتی، شکل‌دادن به نیروی الزام معنوی و درونی از همان سنین نوجوانی و بلوغ آغاز می‌شود و اساس امر تربیت و تعلیم در اسلام در دوران نوجوانی و بلوغ نیز همین است. در واقع با الگوبرداری از مدل آموزشی اسلام و وارد کردن مسأله اهمیت تغذیه با شیر مادر در حوزه‌های مختلف درسی، می‌توان در جهت فرهنگ‌سازی عمیق در جامعه، گام‌های اساسی برداشت.

نتیجه‌گیری

حق بر تغذیه با شیر مادر به عنوان یکی از مصادیق مهم حقوق بشر محسوب می‌شود. در فضای حقوق بشر بین‌المللی، این حق در قامت یکی از حقوق غیر بنیادین که فاقد وصف «آمره» می‌باشد، به رسمیت شناخته شده است. به بیان ساده‌تر در شرایط خاص و با توسل به معاذیر موجهه و رافع مسئولیت می‌توان از این حق عدول کرد، اما در فضای حقوق بشر اسلامی و مبانی قرآنی آن، حق بر تغذیه با شیر مادر به عنوان یکی از مصادیق حقوق بنیادین بشری محسوب می‌شود که دارای وصف «آمره» می‌باشد. به تعبیری این حق یکی از مصادیق حقوق مطلق یا حقوقی که تحت هیچ شرایطی معلق یا ساقط نمی‌شوند، مورد شناسایی قرار گرفته است. در نتیجه حقوق بشر اسلامی در جهت تضمین و اجرای حق بر تغذیه با شیر مادر بسیار قوی‌تر و پررنگ‌تر از حقوق بین‌الملل عام عمل کرده است. دین اسلام فقط در فضای تئوری، چنین جایگاه رفیعی را برای این حق در نظر نگرفته است، بلکه در فضای عمل نیز قواعد و احکام را به نحوی طراحی کرده است که اساساً این حق در اجرا قابل تعلیق یا اسقاط نباشد.

دستورات و تعلیم اسلام در ارتباط با تغذیه کودک با شیر مادر، در واقع یک ادبیات حقوقی - اخلاقی متعادل محسوب می‌شود. از یکسو این تعلیم و دستورات به نحوی طراحی شده است که به آسانی می‌توان آن‌ها در فضای زندگی روزمره به صورت انفرادی در یک سطح محدود مورد استفاده قرار داد و

از سوی دیگر می‌توان آن‌ها در سطح کلان و سیاستگذاری‌هایی بخش بهداشت و سلامت مد نظر قرار داد. به بیان ساده‌تر این دستورات هم ظرفیت اجرای محدود و انفرادی و هم ظرفیت ایفای نقش در سطح طراحی و اجرای سیاست‌های کلان را دارند. امروزه برای بازسازی یک رویکرد جامع نسبت به تغذیه با شیر مادر، نیاز مبرم به تفسیر و قرائت جدید از اصول و قواعد حاکم بر روابط اجتماعی و نیز تجدید سنت‌های قرآنی می‌باشد. علاوه بر بهبود روش‌ها و سبک‌های جدید فرهنگی و مذهبی در ارتباط با مسأله شیردهی، باید به بازبینی نظام‌مند ادبیات حقوقی - اخلاقی موجود در پرتو تحولات علمی مدرن نیز توجه ویژه داشت. ارتقا و بهبود تغذیه انحصاری با شیر مادر در جوامع اسلامی از طریق تأکید بیشتر بر اهمیت مذهبی و معنوی آن امکان‌پذیر است. علاوه بر حذف‌کردن باورهای غلط در ارتباط با تغذیه با شیر مادر، آموزش اعضای جامعه در ارتباط با نقش‌های سنتی خانواده‌ها می‌تواند تأثیر فراوانی در افزایش نرخ تغذیه با شیر مادر ایفا کند. از سویی مقامات، سیاستگذاران، سازمان‌های مذهبی و غیر انتفاعی در کنار یکدیگر می‌توانند نقش مهمی در ارتقا و حمایت از فرهنگ تغذیه انحصاری با شیر مادر ایفا کنند. همچنین مسئولین و بازیگران حوزه توسعه باید ارزش‌های دینی و معنوی جوامع را به عنوان یک متغیر مهم و جدانشدنی از برنامه‌های توسعه در نظر گیرند.

References

1. Donahue P. Nursing, the Finest Art: An Illustrated History. 3rd ed. London: Mosby Elsevier; 2011. p.17.
2. Tulchinsky T, Varavikova A. The New Public Health. 3rd ed. London: Elsevier; 2014. p.318.
3. Auerbach K, Riordan J. Clinical Lactation: A Visual Guide. Toronto: Jones & Bartlett Publishers; 2000.
4. Wahlqvist M, Dalais F, Savige G, Semenov G, Wattanapenpaiboon N. Nutrition and Human Life Stages. In: Squires V. The Role of Food, Agriculture, Forestry and Fisheries in Human Nutrition IV. Oxford: Eolss Publishers; 2011. p.188.
5. Simkin P, Whalley J, Keppler A, Durham J, Bolding A. Preconception: Improve Your Health and Enhance Fertility: A free prequel to Pregnancy, Childbirth & the Newborn. Washington: Simon and Schuster; 2016. p.391.
6. Lee H, Padhi E, Hasegawa Y, Larke J, Parenti M, Wang A, et al. Compositional Dynamics of the Milk Fat Globule and Its Role in Infant Development. In: Munblit D, Verhasselt V, Warner J. Human Milk Composition and Health Outcomes in Children. Paris: Frontiers; 2019. p.34.
7. Hill I, Faruk A. Micronutrients: Immunological and Infection Effects on Nutritional Status and Impact on Health in Developing Countries. In: Adrienne B, Deckelbaum R. Preventive Nutrition: The Comprehensive Guide for Health Professionals. New York: Springer; 2010. p.594-595.
8. Infant and Young Child Feeding: Innocenti Declaration. New York: UNICEF; 2005.
9. Global strategy for infant and young child feeding. Geneva: World Health Organization; 2003.
10. Pan K. Children and the Millennium Development Goals: Progress towards a World Fit for Children. New York: UNICEF; 2007. p.27.
11. Turner E. Nutrition During Pregnancy. In: Shils M, Shike M. Modern Nutrition in Health and Disease. London: Wolters Kluwer Health; 2006. p.785.
12. Foo L, Quek S, Ng S, Lim M, Deurenberg M. Breastfeeding prevalence and practices among Singaporean Chinese, Malay and Indian mothers. *Health Promotion International* 2005; 20(3): 229-237.
13. UNICEF. Progress for children: A world fit for children statistical review. Geneva: UNICEF Publications; 2005.
14. Acton A. Issues in Eating Disorders, Nutrition and Digestive Medicine. Atlanta: Scholarly Editions; 2013. p.212-213.
15. Carlsson B, Hanson L. Immunologic Effects of Breastfeeding on the Infant. In: Ogra P, Mestecky J, Lamm M, Strober W, McGhee J, Bienenstock J. Handbook of Mucosal Immunology. Boston: Academic Press; 2012. p.653-654.
16. Jabbour S, Giacaman R, Khawaja M. Public Health in the Arab World. Cambridge: Cambridge University Press; 2012. p.226.
17. Gallup G. Bottle Feeding: The Impact on Postpartum Depression, Birth Spacing and Autism. In: Alvergne A, Jenkinson C, Faurie C. Evolutionary Thinking in Medicine: From Research to Policy and Practice. Oxford: Springer; 2016. p.53.
18. Saka G, Ertem M, Musayeva A, Ceylan A, Kocturk T. Breastfeeding patterns, beliefs and attitudes among Kurdish mothers in Diyarbakir, Turkey. *Acta Paediatrica* 2007; 94(9): 1303-1309.
19. Achour M. Tafsir al-Tahrir wal-Tanwir. Tunis: Al-Dar al-Tunusiyyah li-Nash; 1984. Vol.2 p.430.
20. Nasser A, Omer F, Al-Lenquwi F, Al-Awwa R, Khan T, El-Heneidy A, et al. Predictors of Continued Breastfeeding at One Year among Women Attending Primary Healthcare Centers in Qatar: A Cross-Sectional Study. In: Geddes D, Perrella S. Breastfeeding and Human Lactation. Barcelona: MDPI; 2019. p.160.
21. Abdul-Rahman M. The Quran with Tafsir Ibn Kathir Part 21 of 30: Al-Ankabut 046 to al-Azhab 030. London: MSA Publication Limited; 2012. p.73.
22. Sirajudin S. Master the Miracles of the Quran in 10 days. London: Shield Crest; 2015. p.152-153.
23. Zahid M, Muhammad N. Moral teachings of Islam regarding breast feeding. *Journal of Medical Science* 2017; 25(1): 63-67.
24. MBaye R. The Family basis of the Islamic city. In: Botlhamba A. The Different aspects of Islamic culture, the Individual and society in Islam. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization; 1998. Vol.2 p.117-135.
25. Joseph S, Nağmābādī A. Encyclopedia of Women and Islamic Cultures: Family, Law and Politics. Boston: Brill; 2003. p.357.
26. Sodiq Y. A History of the Application of Islamic Law in Nigeria. Texas: Springer; 2017. p.6.

27. Kamoun C, Spatz D. Influence of Islamic Traditions on Breastfeeding Beliefs and Practices among African American Muslims in West Philadelphia: A Mixed-Methods Study. *Journal of Human Lactation* 2018; 34(1): 164-175.
28. Mawardi A. Kitab al-Rada 'anillahu beqada'hi. California: The University of California; 1990.
29. Stearns P. History of Children's Rights. In: Ruck M, Badali M, Freeman M. Handbook of Children's Rights: Global and Multidisciplinary Perspectives. New York: Taylor & Francis; 2017. p.4.
30. Yasmin T. Judicial Trends in Child Custody Cases in Bangladesh: Traditional Islamic Law Rules versus Welfare Considerations. *Asian Journal of Comparative Law* 2017; 12(2): 233-256.
31. Ventura G. Maternal Breast-Feeding and Its Substitutes in Nineteenth-Century French Art. Boston: Brill; 2018. p.158.
32. Liamputtong P. Childrearing and Infant Care Issues: A Cross-cultural Perspective. New York: Nova Science Publishers; 2007. p.257.
33. Kent G. Child feeding and human rights. *International Breastfeeding Journal* 2006; 1(27): 1-12.
34. United Nations Children's Fund (UNICEF). Children in Islam. New York: Al-Azhar University in Cooperation with the United Nations Children's Fund (UNICEF); 2005. p.11-13.
35. Cook S. Fiqh of the Muslim Family. Cairo: Islamic Publishing and Distribution; 1999. p.178-179.
36. Ghasemzadeh N, Salehi S, Faramarzi-Razini F. Breast Milk as the Forgotten Ethical Right in Surrogacy and Suggestions for Its Recognition: Islamic Perspective, Iranian Experience. *Iranian Journal of Pediatrics* 2017; 27(4): e7353.
37. Mahesh P, Gunathunga M, Mahendra S, Jayasinghe C, Makarim M, Manawadu P, et al. Effectiveness of targeting fathers for breastfeeding promotion: Systematic review and meta-analysis. *BMC Public Health* 2018; 1(18): 1140-1154.
38. Muhammad A. Al-Muharrar al-Wajiz fi-Tafsir al-Kitab al-Aziz. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah; 2001. p.310-311.
39. Tabari A. Jami' Al-bayan: 'An Ta'wil Ay al-Qur'an. Ta'lif Abi Ja'far Muhammad Ibn Jarir al-Tabari. Beirut: 1985. Vol.2 p.60-62.
40. Qayyim J. Tuhfat al-Mawdud fi ahkam al-Mawlud. Damascus: Maktabat Dar al-Bayan; 1971. p.234-235.
41. Shaikh U, Ahmed O. Islam and infant feeding. *Breastfeeding Medicine* 2006; 1(3): 164-167.
42. Costelloe D. Legal Consequences of Peremptory Norms in International Law. Cambridge: Cambridge University Press; 2017. p.14-18.
43. Linderfalk U. Understanding Jus Cogens in International Law and International Legal Discourse. Cheltenham: Elgar; 2020. p.1.2.
44. Yogman M. Fathers' Roles in the Care and Development of Their Children: The Role of Pediatricians. *Pediatrics* 2016; 138(1): e20161128.
45. Lee E, Zahn A, Baumann K. How do Psychiatric Staffs Approach Religiosity/Spirituality in Clinical Practice? Differing Perceptions among Psychiatric Staff Members and Clinical Chaplains. In: Hefti R, Büssing A. Integrating Religion and Spirituality into Clinical Practice. Barcelona: MDPI; 2018. p.156-172.
46. Bwalya M, Mukonka V, Kankasa C, Masananga F, Babaniyi O, Siziya S, et al. Infants and young children feeding practices and nutritional status in two districts of Zambia. *International Breastfeeding Journal* 2015; 10(5): 1-8.
47. Radwan H, Sapsford R. Maternal Perceptions and Views About Breastfeeding Practices Among Emirati Mothers. *Food and Nutrition Bulletin* 2016; 37(1): 73-84.
48. Burdette A, Pilkauskas N. Maternal religious involvement and breastfeeding initiation and duration. *American Journal of Public Health* 2012; 102(10): 1865-1868.
49. Hefnawi I. Lactation in Islam. *Population Sciences* 1982; 1(3): 7-9.
50. Moran L, Gilad J. From folklore to scientific evidence: Breast-feeding and wet-nursing in Islam and the case of non-puerperal lactation. *International Journal of Biomedical Science* 2007; 3(1): 251-257.
51. Othman N. Infant feeding as perceived and practices by families in Iraqi Kurdistan: A descriptive study. *Kurdistan Academicians Journal* 2008; 6(1): 41-50.
52. Shaikh U, Ahmed O. Islam and infant feeding. *Breastfeeding Medicine* 2006; 1(3): 164-167.
53. Augustine A, Sunday L, Rashidat D. Social analysis of the benefit of exclusive breastfeeding among Muslim women in selected communities in Edo State, Nigeria. *American Journal of Humanities and Social Sciences* 2015; 3(3): 37-43.

54. Dizdar E. The importance of lactation in infants. *Medical Journal of Islamic World Academy of Sciences* 2013; 21(1): 29-30.
55. Kanoa B, Karriri M, Hinidi A, Dalou A, Lubbad A. Breast feeding, complementary feeding and weaning practices among children up to 2 years old in Gaza strip. *Annals of Alquds Medicine* 2011; 1(7): 15-26.
56. Beevi A. Concise Text Book for Pediatric Nursing. Delhi: Elsevier Health Sciences; 2019. p.225.
57. Moran L, Gilad J. From folklore to scientific evidence: Breast-feeding and wet-nursing in Islam and the case of non-puerperal lactation. *International Journal of Biomedical Science* 2007; 3(1): 251-257.
58. UNICEF. Global strategy for infant and young child feeding. Geneva: World Health Organization; 2003.
59. Zahid M, Muhammad N. Moral teachings of Islam regarding breast feeding. *Journal of Medical Science* 2017; 25(1): 65-70.
60. Deardorff M, Dahl J. Pregnancy Discrimination and the American Worker. London: Springer; 2016. p.151-152.
61. Bayyenat S, Hashemi G, Amirhosein S, Purbaferani A, Saeidi M, Khodae H. The importance of breastfeeding in Holy Qur'an. *International Journal of Pediatrics* 2014; 2(4.1): 339-347.